

Олександр Міхно,

доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник,
директор Педагогічного музею України,
провідний науковий співробітник
відділу педагогічного джерелознавства та біографістики
ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського,
м. Київ, Україна
ORCID ID іD: 0000-0002-5271-9530
e-mail: amihno@ukr.net

**ТЕМА ВІЙНИ В КНИЗІ ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО
«ЯК ВИХОВАТИ СПРАВЖНЮ ЛЮДИНУ»:
ДІАЛОГ ІЗ ТЕПЕРІШНІМ І МАЙБУТНІМ**

Анотація. У статті розглянуто тему війни у виховному аспекті. Аргументовано, що звернення до історичного досвіду дасть змогу не лише глибше осмислити трагедію Другої світової війни, а й сприятиме розумінню сучасної російської військової агресії проти України, осягненню феномену війни в його глобальному антигуманному сенсі. Доведено, що в книзі Василя Сухомлинського «Як виховати справжню людину» тема війни постає як один із ключових елементів, що впливають на виховання молодого покоління. Подано стислі відомості про публікацію книги та особливості її структури. Зазначено, що й сама назва "Як виховати справжню людину", і назви розділів книги віддаляють її від офіційної радянської педагогіки, яка займалася конструюванням «радянської людини», а зміст книги, незважаючи на наявність радянської риторики, суперечить тогочасним тенденціям у сфері освіти. З'ясовано, що В. Сухомлинський використав власний досвід осмислення війни з виховною метою: в етичних бесідах тема війни застосовується для формування в учнів – майбутніх громадян історичної пам'яті, патріотизму, усвідомлення злочинної суті зрадництва, розуміння смерті, відповідальності за теперішнє й прийдешнє Вітчизни, норм поведінки в часи, коли країна переживає лихо і горе. Виявлено, що особливої уваги педагог надає вихованню майбутнього воїна – захисника рідної землі, визначаючи необхідність реалізації трьох взаємопов'язаних педагогічних завдань: 1) дати освіту, потрібну для володіння сучасною зброєю, 2) утвердити почуття ненависті до ворога, 3) виховати духовну готовність до бойової співдружності й братерства. Акцентовано, що в умовах повномасштабної російсько-української війни думки й поради В. Сухомлинського щодо сутності війни як найбільшого людського горя й використання теми війни в освітньому процесі не лише є актуальними, а й становлять прогностичний інтерес, зокрема в оновленні

змісту національно-патріотичного виховання в сучасних закладах освіти та під час викладання навчального предмета «Захист України».

Ключові слова: Василь Сухомлинський, феномен війни, етичні бесіди, моральні цінності, патріотичне виховання, громадянська освіта, російсько-українська війна.

*Для всього свій час,
і година своя кожній справі під небом...
час любити і час ненавидіти,
час війни і час миру!*

Екклезіяст 3:1-8

Постановка проблеми у загальному вигляді. Новітня російсько-українська війна торкнулася усіх сфер життя українського суспільства, зокрема й освітньої галузі. Станом на початок літа 2023 р. внаслідок російських бомбардувань пошкоджено понад 3 тисячі навчальних закладів, з них більше трьохсот зруйновано повністю (Портал..., 2023), російські загарбники вбили близько п'ятисот українських дітей (Онлайн-платформа..., 2023), а у десятків тисяч школярів украли дитинство: позбавили домівок, зробили сиротами, змусили емігрувати до інших країн. Українські освітяни працюють в надскладних умовах війни, багато з них стали до лав Збройних Сил України і ціною власного життя захищають незалежність нашої держави. Однак, окрім очевидних наслідків, війна також впливає на моральні цінності та формування особистості кожної окремої людини як дорослого населення, так і дітей і підлітків, спонукає буквально кожного замислюватися про такі важливі речі, на які в мирний час за буденними клопотами ми майже не звертаємо уваги: що таке любов до рідної землі, до Батьківщини. Тож важливо зрозуміти, як війна, що, на жаль, триває, позначається на вихованні та які підходи можуть бути застосовані для формування справжньої людини – громадянина-патріота навіть у воєнний час.

У цих умовах цінним є звернення до історичного досвіду, адже наші педагоги-попередники пережили не одне випробування воєнними

лихоліттями, працювали й творили в складних умовах війни, осмислювали пережитий воєнний досвід у своїх працях. До таких педагогів належить і Василь Сухомлинський (1918–1970), безпосередній учасник і очевидець Другої світової війни, у творчій спадщині якого тема війни репрезентована передусім у педагогічному аспекті й постає як суворий тест для душі, що розкриває людські характери, випробовує моральну міць та стимулює розуміння громадянських цінностей.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Сучасні українські вчені досліджують вплив російсько-української війни на розвиток освіти в різних аспектах: специфіка викладання під час війни (Lavrysh, Lytovchenko, Lukianenko & Golub, 2022), особливості організації дистанційного навчання в умовах воєнного стану (Kruszewska & Lavrenova, 2022), англomовні відеокліпи як засіб відновлення пізнавальної активності дітей молодшого шкільного віку в умовах війни (Хомишак, 2023) та ін.

Історики освіти у своїх працях частково торкалися теми «Василь Сухомлинський і Друга світова війна», висвітлюючи безпосередню причетність педагога до воєнних подій, поранення (Луцюк, 2018), лікування в шпиталі, пошук відповідей на складні питання буття, моральні дилеми, пов'язані з війною (Міхно, 2019), роботу директором школи у воєнний час (Сухомлинська, Л., 2022) та осмислення ним із часової відстані воєнного досвіду (Діденко та Шумовецька, 2019, с. 64; Сухомлинська, О., 2020). З початком у лютому 2022 р. гарячої фази російсько-української війни з'явилися перші спроби нового прочитання спадщини В. Сухомлинського з урахуванням сучасних воєнних реалій. Так, науковці Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О. Сухомлинського у 2022 р. у соціальній мережі «Фейсбук» реалізували онлайн-проект «Дитина – частина природи» за казками та оповіданнями В. Сухомлинського, в якому художньо-літературний доробок педагога, присвячений подіям Другої світової війни, розглядається в контексті сьогodнішніх подій новітньої

історії України (Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В.О. Сухомлинського, 2022). Проте рецепція війни В. Сухомлинським, її репрезентація в науково-педагогічних працях ученого потребують окремого осмислення саме в педагогічній площині. Розгляд поглядів видатного педагога на жорстоку природу війни залишається актуальним у сучасних умовах, оскільки сприяє поглибленню розуміння Другої світової війни та феномену війни взагалі, дає змогу краще осмислити злочинну й антигуманну сутність війни, яка знайшла новий вияв у XXI столітті.

Мета статті: дослідити та проаналізувати, як В. Сухомлинський втілює тему війни у книзі «Як виховати справжню людину» з метою формування в учнів моральних цінностей, історичної пам'яті, патріотизму. Реалізація зазначеної мети передбачає виконання таких дослідницьких **завдань:** виявити цінності та моральні принципи, які педагог використовує для трансформації цієї теми у виховному аспекті; розглянути основні ідеї автора щодо впливу війни на формування особистості та його педагогічні рекомендації щодо виховання справжньої людини на основі наслідків і уроків Другої світової війни; проаналізувати сучасний контекст: чи залишаються ідеї В. Сухомлинського актуальними сьогодні, чи можуть вони допомогти у формуванні моральних цінностей нового покоління; визначити виховний потенціал книги, цінність педагогічних рекомендацій В. Сухомлинського для майбутнього.

Виклад основного матеріалу дослідження. Василь Сухомлинський у своїх науково-педагогічних працях часто торкається теми Другої світової війни, осмислюючи її події й уроки крізь педагогічну оптику. За словами Ольги Сухомлинської (2020):

Війна залишила болючий слід у творчості педагога... Війна пройшла крізь його життя і долю: учасник важких боїв, тяжко поранений під Ржевом, людина, яка розгубила своїх рідних, Василь Олександрович писав про неї болем своїх незагоєних ран, вважав її джерелом виховання патріотизму, громадянськості». (с. 7)

Роздуми педагога про руйнівну суть війни й водночас про спричинені нею зміни у всіх сферах життя, про її наслідки як для окремої людини, так і для суспільства в цілому, суголосні з подіями новітньої історії – широкомасштабним російським вторгненням в Україну, коли війна стала дотичною до кожного українця.

Праця В. Сухомлинського «Як виховати справжню людину» вперше побачила світ у 1975 р. у видавництві «Радянська школа» й передувала друку цього ж твору в другому томі п'ятитомного видання творів В. Сухомлинського українською мовою в 1976–1977 рр., яким ми користувалися, розробляючи заявлену в статті тему. Зауважимо, що з огляду на час публікації книги, в ній багато неминучої для тієї доби радянської риторики. Проте ми цілеспрямовано працювали саме з цим, радянським, виданням праці «Як виховати справжню людину», аби продемонструвати, що і в умовах тоталітарного суспільства В. Сухомлинському вдавалося доносити до читача вічні істини про добро і зло, людяність, повагу до старших, патріотизм. Нагадаємо думку Євгена Сверстюка про Олександра Довженка, який «був змушений творити всередині радянської системи, намагаючись донести власну автентичну думку крізь хащі соцреалізму» (2004, с. 74). Так само і В. Сухомлинський доносив свої оригінальні думки крізь хащі радянської риторики. Погоджуємося зі спостереженням Григорія Ключека про те, що навіть у тих умовах педагог зміг зробити неймовірно багато: «Там, де не міг висловити думки прямо, вдавався до підтексту. Особливо це стосується проблем національного виховання. У його словах про важливість виховання любові до природи рідного краю, до Вітчизни відчувається глибока українськість» (2008).

Книга «Як виховати справжню людину» має підзаголовок «Поради вихователям» і структурно складається зі вступу та понад 50 етичних бесід, які об'єднано в розділи «Ставлення до людей і обов'язок перед ними», «Ставлення до батьків, рідних, близьких», «Розуміння життя, добра і зла в

ньому», «Дружба, любов, сім'я», «Ставлення до краси в природі й суспільстві» та ін. На нашу думку, вже самі назви розділів, як і сама назва книги, віддаляють цю працю від офіційної радянської педагогіки, що займалася конструюванням «радянської людини» (*homo sovieticus*), а її зміст, попри радянську риторіку, суперечить тогочасним тенденціям у сфері освіти. Кожна бесіда починається з короткого афористичного звернення до вихованця, в якому сконцентровано те, що вчитель, вихователь має донести до учня. Потім В. Сухомлинський подає «свої розмірковування щодо висловлених ідей, а також наводить художньо-ілюстративний матеріал або приклади з життя, які підтверджують його думки» (Сухомлинська О., 2017, с. 138).

У книзі «Як виховати справжню людину» В. Сухомлинський використовує власний досвід осмислення війни з виховною метою: в етичних бесідах тема війни застосовується з метою формування в учнів моральних цінностей, історичної пам'яті, патріотизму – тих почуттів, які роблять людину громадянином. На початку книги педагог стверджує: «Виховати справжню людину, навчити її жити – це значить виховати в неї почуття громадянського обов'язку; навчити служити обов'язку» (Сухомлинський, 1976, с. 151). Це провідна думка книги. Розвиваючи її, В. Сухомлинський у формі етичних бесід дає виховні настанови і перша з них – формування моральних цінностей: «святинь нашої Батьківщини, нашої історії, нашого народу» (Сухомлинський, 1976, с. 159). До таких цінностей педагог (Сухомлинський, 1976) передусім відносить історичну пам'ять про війну:

Пам'ятай, ніколи не забувай сам і дітям, і внукам своїм заповідай, щоб не забували: німецькі фашисти мали намір повністю знищити наш народ... Того, що зробили фашисти не можна ні забути, ні простити. Якби ми забули і простили це, ми зганьбили б святу пам'ять своїх братів, батьків, дідів і прадідів. (с. 163)

Історична пам'ять – це основа патріотичного виховання й

національної ідентичності. І хоча В. Сухомлинський не використовує поняття «національна ідентичність» (це поняття увійшло в активний науковий обіг у 1990-х рр. після публікації книги британського вченого Е. Сміта (Smith) «Національна ідентичність», 1991), у його баченні підґрунтя патріотизму є глибоко національним – це любов до батька й матері, це рідна мова й рідний куточок, де людина народилася: «Патріотизм починається з колиски. Не може бути справжнім сином своєї Вітчизни той, хто не став справжнім сином матері і батька» (Сухомлинський, 1976, с. 373). На думку педагога (Сухомлинський, 1976):

Для кожного з нас Батьківщина починається з чогось маленького, ніби незначного й непримітного; в життя кожного з нас назавжди, до останнього нашого подиху входить щось єдине і незмінне, як груди матері, як її ласкавий дотик, як рідне слово. Це наш рідний куточок... Сенс нашого патріотичного становлення полягає в тому, що цей куточок на все життя входить у нашу душу, хвилює нас як перше животворне джерело, з якого кожний з нас почався. (с. 167)

Формуючи таким чином у «маленького громадянина» (Сухомлинський, 1976, с. 171) патріотичні почуття, необхідно пробудити розуміння й відчуття, що щастя споглядати й пізнавати красу рідного краю добуто «потом, кров'ю, сльозами, стражданнями дідів і прадідів», необхідно показувати ті куточки рідної землі, де билися і вмирали герої в роки війни (Сухомлинський, 1976).

На думку педагога, важливими в процесі патріотичного виховання учнів є розповіді про героїв – учасників війни, які «учать дітей бачити світ очима патріотів», допомагають відчутти, що в житті й тих, хто пішов з життя, й тих, хто живе, «є щось спільне – велике, священне, найдорожче і ні з чим не порівнянне – Батьківщина» (Сухомлинський, 1976, с. 172).

Говорячи про війну, В. Сухомлинський торкається й теми колабораціонізму, причому говорить про це надзвичайно емоційно: «Зрада,

запроданство – найстрашніший, наймерзенніший злочин» (Сухомлинський, 1976, с. 374). Про причини зрадництва педагог не каже, однак кілька разів повертається до цієї теми, яка, вочевидь, йому боліла. Припускаємо, що коріння цього ганебного явища В. Сухомлинський бачив у неналежному вихованні, у недостатній увазі до формування патріотичних почуттів. Його слова звучать і як моральна настанова, і як життєва засторога: «Рятувати своє життя ціною зрадництва, ухилятися від небезпеки, коли для Батьківщини настає година тяжких випробувань, – ганебно і мерзенно. У слові *зрадник* (виділено В. Сухомлинським) на всіх мовах звучить гнівне презирство до відступника» (Сухомлинський, 1976, с. 178). Педагог переконує учнів – майбутніх громадян, що ставлення до зрадництва як до найбільшої мерзоти – це перемога над ворогом і могутня зброя борця, яка в роки війни ставала потужною силою й відкривала ворогу очі на правду, примушувала його замислюватися над питанням: за що воюю я і за що воює мій противник (Сухомлинський, 1976, с. 179).

Великої уваги надає В. Сухомлинський вихованню майбутнього воїна – захисника рідної землі, наголошуючи, що підготовка людини до захисту Вітчизни складається з трьох взаємопов'язаних педагогічних завдань: 1) дати освіту, потрібну для того, щоб володіти могутньою сучасною зброєю, 2) утвердити почуття ненависті до ворога й 3) виховати духовну готовність до бойової, ратної співдружності й братерства (Сухомлинський, 1976, с. 311).

Особливий акцент В. Сухомлинський робить на другому завданні, наполягаючи, що утвердження почуття ненависті до ворога – це одне з найважливіших виховних завдань: «Мужня свідомість воїна стає зрілою лише за тієї умови, коли любов до Вітчизни освітлюється думкою про те, що загарбник, який посягнув на землю дідів і прадідів, – мій особистий ворог, ворог моєї матері і мого батька. Захищати Вітчизну – значить, захищати честь і гідність матері, захистити своїми грудьми щастя дитинства» (Сухомлинський, 1976, с. 322). Вважаємо цю думку

В. Сухомлинського особливо актуальною сьогодні, коли в інформаційному просторі нерідко спостерігаємо уникання імені агресора, а образ окупантів і загарбників подеколи розмивається словами «орки», «противник», тоді як підступного й підлого ворога, який вдерся на нашу землю, треба ідентифікувати чітко – росіяни, рашисти – і прямо казати, що вони варті лише ненависті і зневаги, але аж ніяк не розуміння як буцімто ошукані пропагандою. Зараз, під час війни, під час майже щоденних бомбардувань мирних українських міст – це ненависний ворог, а якийсь розуміння або порозуміння можливе лише після нашої перемоги. Радикалізація у відповідь на екзистенційну зовнішню загрозу – це надзвичайно важливо, це запобіжник проти паралічу волі, проти зневіри й фізичного знищення.

Морально підготувати людину до захисту Батьківщини, на думку педагога, немислимо без щиросердної, відданої дружби, яка випробовується в біді й небезпеці: «Смертельною бідкою й смертельною небезпекою є війна. Ти повинен бути духовно готовим до цього великого випробування. Дружба – могутнє і невичерпне джерело доблесті, мужності, стійкості. Людина залишається непереможною в найважчих умовах головним чином тому, що вона відчуває плече соратника» (Сухомлинський, 1976, с. 308).

Крім того, у вихованні моральної готовності до захисту Батьківщини, на переконання В. Сухомлинського, велике значення мають розповіді учасників війни, які є величезним емоційним зарядом ідеї вірності, обов'язку перед Вітчизною: «Розповіді учасників війни про подвиги героїв виховують в юних душах моральні якості, яким ми надаємо виняткового значення в становленні патріотичних почуттів і патріотичної свідомості, – *співпереживання і усвідомлення причетності* (виділено В. Сухомлинським) до героїчного минулого, величного теперішнього і славного майбутнього Вітчизни» (Сухомлинський, 1976, с. 320).

Моральну готовність до захисту Батьківщини педагог пов'язує і з формуванням громадянина, громадянського обов'язку: «Мужність на полі

бою... сягає своїми глибокими коренями в мужність думки, духу, слова, що виявляється в нетерпимості до мовчазливої байдужості, обману, лицемірства» (Сухомлинський, 1976, с. 312).

В. Сухомлинський порушує ще одну тему, пов'язану з війною, – тему смерті. Цю проблему детально дослідила Ольга Сухомлинська у статті «Дитина і питання про смертність: підхід Василя Сухомлинського» (2017). Тут зазначимо, що хоч у час написання й публікації праці «Як виховати справжню людину» українці не гинули безпосередньо від воєнних дій, сьогодні, на жаль, повідомлення про смерть захисників і захисниць України, мирних жителів, зокрема дітей, щодня лунають у новинах. У словах педагога (Сухомлинський, 1976) про осмислення смерті відчувається пережитий ним досвід втрати рідних і близьких людей, відлунює його власна пам'ять про загиблих у роки Другої світової війни:

Усім еством своїм, духом своїм, боротьбою своєю людина заперечує смерть і утверджує життя. Розуміння смерті – це не підсвідомий страх перед нею, а гімн вічному людському життю. Людина вмирає – людство безсмертне. Розуміти смерть як величезне людське горе треба для того, щоб любити життя, дорожити життям, берегти життя як величезну, незрівнянну цінність. (с. 243-244)

Говорячи з учнями про смерть, В. Сухомлинський прагнув, щоб вони осягли велику моральну цінність: людина утверджується у світі не тільки як істота, що мислить і відчуває, а й як жива ланка у вічному ланцюгу поколінь, яка з'єднує минулі покоління з майбутніми: «Тільки тому, що людина в своєму батькові, дідові і прадідові бачить корінь свого буття, своєї честі, гідності, тільки завдяки тому, що наша героїчна сучасність не мислиться без слави батьків, – у нас є Вітчизна, ми дорожимо нею і бережемо її...» (Сухомлинський, 1976, с. 247).

В контексті проблематики статті наведемо ще одну надзвичайно актуальну сьогодні думку В. Сухомлинського про моральні норми поведінки, яких має дотримуватися справжній громадянин-патріот у час,

коли країна переживає лихо і горе: «Батьківщина – твій дім, твоя колиска... Щоб мати моральне право говорити про горе і лихо свого народу, щоб один раз сказати, треба десять разів зробити щось конкретне для зміцнення своєї Батьківщини» (Сухомлинський, 1976, с. 176).

Висновки. Отже, на основі власного досвіду осмислення подій і наслідків Другої світової війни В. Сухомлинський використовує тему війни у книзі «Як виховати справжню людину» з метою формування в учнів – майбутніх громадян почуттів патріотизму і патріотичної свідомості, усвідомлення злочинної суті зради, виховання майбутнього воїна – захисника рідної землі, розуміння смерті, відповідальності за теперішнє й прийдешнє Вітчизни, норм поведінки в часи, коли країна переживає лихо і горе.

Підтримуємо думку Г. Клочека, що спадщина В. Сухомлинського «належить до тих небагатьох явищ духовної культури, які з плином часу здатні викликати до себе все більшу увагу» (2008). Сьогодні, в умовах повномасштабної російсько-української війни, думки й поради педагога щодо сутності війни як найбільшого людського горя й використання теми війни в освітньому процесі не лише залишаються актуальними, а й становлять прогностичний інтерес, зокрема в оновленні відповідно до теперішніх реалій змісту національно-патріотичного виховання в сучасних закладах освіти та під час викладання навчального предмета «Захист України».

Підсумовуючи, зазначимо, що книги живуть і нескінченно оновлюються в читацькій свідомості, в них відкриваються нові грані, нові зв'язки з дійсністю; їх зміст і значення не можуть бути зведені навіть до найглибших тлумачень: щось непізнане, несподіване завжди залишається в них (Міхно, 2007, с. 25). Книга В. Сухомлинського «Як виховати справжню людину» належить саме до таких, адже сказані в ній пів сторіччя тому слова сьогодні сприймаються і як застереження, і як справжнє пророцтво, і,

зрештою, як педагогічне завдання: «Ми живемо в такому світі, де кожний наш громадянин повинен бути готовий до захисту Батьківщини – готовий фізично і – що надзвичайно важливо – духовно, морально» (Сухомлинський, 1976, с. 224).

Перспективи подальших досліджень. Перспективи подальшого наукового пошуку вбачаємо у дослідженні теми війни в художній та епістолярній спадщині В. Сухомлинського.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Діденко, О.В., Шумовецька, С.П. (2019). Формування професійної культури офіцера-прикордонника засобами спецкурсу «Українсько-російські відносини: історія і сучасність». *Збірник наукових праць Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського “Військова освіта”*, 2 (40), 62-70. <http://znpv.nuou.org.ua/article/view/192707/193715>.
- Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В.О. Сухомлинського (2022). *Facebook. Дитина – частина природи: онлайн-проект: (за казками та оповіданнями В.О. Сухомлинського) [Сектор сухомлиністики; наук. керівник Л. Березівська]*. https://www.facebook.com/hashtag/дитина_частина_природи.
- Клочек, Г. (2008, 13–19 вересня.). Константи Василя Сухомлинського. *Дзеркало тижня*.
- Луцок, А. М. (2018). Василь Сухомлинський: біографічний та педагогічно-історичний аспекти. *Педагогічний пошук*, (2), 3-6. http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedp_2018_2_3.
- Міхно, О.П. (2007). Організація дослідницької діяльності старшокласників у процесі вивчення новели М.Коцюбинського «Цвіт яблуні». *Українська мова й література в школі*, (2), 25-30. <https://lib.iitta.gov.ua/715457/> (дата звернення: 27.07.2023).
- Міхно, О.П. (2019). Акорди і акценти біографії Василя Сухомлинського (методичні поради для вчителя за книгою Б. Тартаковського «Повість про вчителя Сухомлинського»). *Нова педагогічна думка*, 3 (97), 15-19. <https://lib.iitta.gov.ua/717359/>.
- Онлайн-платформа «Діти війни». (2023). <https://childrenofwar.gov.ua/> (дата звернення: 27.07.2023).
- Портал «Освіта під загрозою». (2023). <https://saveschools.in.ua/> (дата звернення: 27.07.2023).
- Сверстюк, Є. (2004). Ми обрали життя. В: *Бердиховська Б., Гнатюк О. Бунт покоління. Розмови з українськими інтелектуалами* (с. 33–90). Дух і літера.
- Сухомлинська, Л. В. (2022). В. Сухомлинський – директор школи у роки Другої світової війни. *Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю. Шлях до серця дитини в травматичних ситуаціях життя: електрон. зб. матеріалів XII Міжнар. та XXIX Всеукр. пед. читань, 30 верес. 2022 р.*, МОН України, НАПН України, Всеукр. асоц. Василя Сухомлинського та ін., Чернігів, Київ (с. 16–18). <https://lib.iitta.gov.ua/733541/>.
- Сухомлинська, О. В. (2017). Дитина і питання про смертність: підхід Василя Сухомлинського. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*, 5, 134-141. <http://eprints.zu.edu.ua/26193/>.
- Сухомлинська, О. В. (2020). Василь Сухомлинський – наукова біографія. В: О.В. Сухомлинська, Л.Д. Березівська, Л.В. Сухомлинська, О.П. Міхно та ін.

- Василь Сухомлинський в діалозі з сучасністю : колект. монографія (с. 5–16). Івано-Франківськ: Видавець Кушнір Г. М. <https://cutt.ly/GwujA5aM>.
- Сухомлинський, В. О. (1976). Як виховати справжню людину. *Вибрані твори* (Т. 2, с. 147–416). Рад. школа.
- Smith, A.D. (1991). *National identity*. University of Nevada Press.
- Lavrysh, Y., Lytovchenko, I., Lukianenko, V. & Golub, T. (2022). Teaching during the wartime: Experience from Ukraine, *Educational Philosophy and Theory*, DOI: 10.1080/00131857.2022.2098714.
- Kruszewska, A. & Lavrenova, M. (2022). The educational opportunities of Ukrainian children at the time of the Russian invasion: perspectives from teachers. *Education*, 3-13, DOI: 10.1080/03004279.2022.2083211.
- Хомишак, О.Б. (2023). Англomовні відеокліпи youtube як засіб відновлення пізнавальної активності дітей молодшого шкільного віку в умовах війни. *Інформаційні технології і засоби навчання*, 93(1), 29–48. <https://doi.org/10.33407/itlt.v93i1.5079> (дата звернення: 27.07.2023).

REFERENCES

- Didenko, O.V., Shumovetska, S.P. (2019). Formuvannia profesiinoi kultury ofitsera-rykordonnyka zasobamy spetskursu “Ukrainsko-rosiiski vidnosyny: istoriia i suchasnist” [Formation of the professional culture of a border guard officer by means of a special course "Ukrainian-Russian relations: history and modernity"]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy imeni Ivana Cherniakhovskoho “Viiskova osvita”*, 2 (40), 62-70. <http://znp-vo.nuou.org.ua/article/view/192707/193715>.
- Derzhavna naukovopedagogichna biblioteka Ukrainy imeni V.O. Sukhomlynskoho (2022). *Facebook. Dytyna – chastyna pryrody: onlain-proiekt: (za kazkamy ta opovidanniamy V.O. Sukhomlynskoho) [Sektor sukhomlynistyky; nauk. kerivnyk L. Berezivska] [The child is a part of nature: an online project: (based on fairy tales and stories by V.O. Sukhomlynskyi). Sector of Sukhomlynistics; scientific supervisor L. Berezivska]*. https://www.facebook.com/hashtag/dytyna_chastyna_pryrody.
- Klochek, H. (2008). Konstanty Vasylia Sukhomlynskoho [Constants of Vasyl Sukhomlynskyi]. *Dzerkalo tyzhnia*. 13–19 veresnia.
- Lutsiuk, A. M. (2018). Vasyl Sukhomlynskyi: biohrafichni ta pedagogichno-istorychni aspekty [Vasyl Sukhomlynsky: Biographical, Pedagogical and Historical Aspects]. *Pedagogichni poshuk*, (2), 3-6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedp_2018_2_3.
- Mikhno, O.P. (2007). Orhanizatsiia doslidnytskoi diialnosti starshoklasnykiv u protsesi vvychennia novely M.Kotsiubynskoho «Tsvit yabluni» [Organisation of research activity of senior pupils in the process of studying M. Kotsiubynskyi's short story "Apple Blossom"]. *Ukrainska mova y literatura v shkoli*, (2), 25-30. <https://lib.iitta.gov.ua/715457/>.
- Mikhno, O.P. (2019). Akordy i aktsenty biohrafii Vasylia Sukhomlynskoho (metodychni porady dlia vchytelia za knyhoiu B. Tartakovskoho «Povist pro vchytelia Sukhomlynskoho») [Chords and accents of Vasyl Sukhomlynsky's biography (methodological advice for teachers based on B. Tartakovsky's book "The Story of Teacher Sukhomlynsky").]. *Nova pedagogichna dumka*, 3 (97), 15-19. <https://lib.iitta.gov.ua/717359/>.
- Onlain-plattforma «Dity viiny» [Online platform "Children of War"]*. (2023). <https://childrenofwar.gov.ua/> (access date: 27.07.2023).
- Portal «Osvita pid zahrozoiu» [Portal "Education under threat"]*. (2023). <https://saveschools.in.ua/> (access date: 27.07.2023).
- Sverstiuk, Ye. (2004). My obraly zhyttia [We have chosen life.]. V: B. Berdykhovska, O. Hnatiuk *Bunt pokolinnia. Rozmovy z ukrainskymy intelektualamy* (pp. 33–90). Dukh i

- litera. [in Ukrainian].
- Sukhomlynska, L.V. (2022). V. Sukhomlynskyi – dyrektor shkoly u roky Druhoi svitovoi viiny [V. Sukhomlynskyi - school director during the Second World War.]. *Vasyl Sukhomlynskyi u dialozi z suchasnistiu. Shliakh do sertsia dytyny v travmatychnykh sytuatsiakh zhyttia: elektronyi zbirnyk materialiv XII Mizhnarodnykh ta XXIX Vseukrainskykh pedahohichnykh chytan, 30 veresnia 2022 r., MON Ukrainy, NAES Ukrainy, Vseukrainska asotsiatsiia Vasylia Sukhomlynskoho et al., Chernihiv, Kyiv (pp. 16–18). <https://lib.iitta.gov.ua/733541/> [in Ukrainian].*
- Sukhomlynska, O.V. (2017). Dytyna i pytannia pro smertnist: pidkhid Vasylia Sukhomlynskoho [The Child and the Question of Mortality: Vasyl Sukhomlynsky's Approach]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka. Pedahohichni nauky*, 5, 134-141. <http://eprints.zu.edu.ua/26193/> [in Ukrainian].
- Sukhomlynska, O.V. (2020). Vasyl Sukhomlynskyi – naukova biohrafiiia [Vasyl Sukhomlynsky - scientific biography]. In: O.V.Sukhomlynska, L.D.Berezivska, L.V. Sukhomlynska, O.P. Mikhno et al. *Vasyl Sukhomlynskyi v dialozi z suchasnistiu : kolektyvna monohrafiiia* (pp. 5–16). Ivano-Frankivsk: Vydavets Kushnir H. M. <https://cutt.ly/GwujA5aM> [in Ukrainian].
- Sukhomlynskyi, V. O. (1976). Yak vykhovaty spravzhniu liudynu [How to raise a real person]. *Vybrani tvory (T. 2, pp. 147–416). Radianska shkola [in Ukrainian].*
- Smith, A.D. (1991). *National identity*. University of Nevada Press.
- Lavrysh, Y., Lytovchenko, I., Lukianenko, V. & Golub, T. (2022). Teaching during the wartime: Experience from Ukraine. *Educational Philosophy and Theory*. DOI: 10.1080/00131857.2022.2098714.
- Kruszewska, A. & Lavrenova, M. (2022). The educational opportunities of Ukrainian children at the time of the Russian invasion: perspectives from teachers. *Education*, 3-13, DOI: 10.1080/03004279.2022.2083211.
- Khomyshak, O.B. (2023). Anhlomovni videoklipy youtube yak zasib vidnovlennia piznavalnoi aktyvnosti ditei molodshoho shkilnogo viku v umovakh viiny [English youtube video clips as a tool for young learners' cognitive activity renovation under conditions of war]. *Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia*, 93(1), 29–48. <https://doi.org/10.33407/itlt.v93i1.5079>.

Oleksandr Mikhno

Doctor of Pedagogical Sciences, Senior Researcher,
Director of the Pedagogical Museum of Ukraine,
Leading Researcher at the Department of Pedagogical Source Studies and
Biographical Studies of the V.O. Sukhomlynskyi State Scientific
and Educational Library of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID: 0000-0002-5271-9530
e-mail: amihno@ukr.net

THE TOPIC OF WAR IN VASYL SUKHOMLYNSKYI'S BOOK "HOW TO RAISE A REAL PERSON": A DIALOGUE WITH THE PRESENT AND THE FUTURE

Abstract. The article deals with the topic of war in the educational aspect. It is argued that the appeal to historical experience will allow not only a deeper

understanding of the tragedy of the World War II, but also contribute to the understanding of the current Russian military aggression against Ukraine and to the comprehension of the phenomenon of war in its global inhuman sense. It is proved that in Vasyl Sukhomlynskyi's book "How to Raise a Real Person" the topic of war appears as one of the key elements influencing the education of the younger generation. Brief information about the publication of the book, its content and structure is provided. It is noted that both the title "How to Raise a Real Person" and the titles of the book's chapters distance it from the official Soviet pedagogy, which was engaged in the construction of a "Soviet person", and the content of the book, despite the presence of Soviet rhetoric, contradicts the trends in education at the time. It is found that V. Sukhomlynskyi uses his own experience of understanding the war for educational purposes: in ethical discussions, the topic of war is used to form in students - future citizens historical memory, patriotism, awareness of the criminal nature of treason, understanding of death, responsibility for the present and future of the Motherland, and norms of behaviour in times when the country is experiencing disaster and grief. It has been found that the teacher pays special attention to the education of the future warrior - the defender of his native land, determining the need to implement three interrelated pedagogical tasks: 1) to provide the education necessary for the possession of modern weapons, 2) to establish a sense of hatred for the enemy, 3) to cultivate spiritual readiness for a combat community and brotherhood. It is emphasized that in the context of the full-scale Russian-Ukrainian war, V. Sukhomlynskyi's thoughts and advice on the essence of war as the greatest human grief and the use of the war theme in the educational process are not only relevant but also of prognostic interest, in particular, in updating the content of national-patriotic education in modern educational institutions and in teaching the subject "Defence of Ukraine".

Keywords: Vasyl Sukhomlynskyi, the phenomenon of war, ethical conversations, moral values, patriotic education, civic education, Russian-Ukrainian war.